

Onze Stad

Welstands- en Monumentencommissie Gemeente Groningen
Jaarverslag 2013-2014

Inhoud

Voorwoord 5

Welstand in Groningen 2014-2018 7

De opdrachtgevers 7

De architecten en ruimtelijke vormgevers 17

De gemeentelijke organisatie 19

Het welstandstoezicht 21

Doelstellingen en wettelijk kader van de welstandsadvisering 29

De welstands- en monumentencommissie 37

Statistiek 39

De Algemene Groninger Criteria 47

Selectie van adviesaanvragen 2013 - 2014 48

Voorwoord

Dit jaarverslag geeft informatie over de werkzaamheden van de welstands- en monumentencommissie over de jaren 2013 en 2014 (tot 1 oktober). In de afgelopen jaren heeft de commissie het jaarverslag steeds het karakter van een themanummer gegeven. We schrijven dit verslag op een bijzonder moment. De gemeente heeft bepaald dat de welstandscommissie niet wordt gecontinueerd. Voor u ligt dan ook het laatste jaarverslag van de welstandscommissie van de gemeente Groningen. Daarom besloot de commissie in dit jaarverslag het thema ‘goede raad’ op te pakken. Goede raad die we in eerste instantie geven aan onze directe opdrachtgever, het college van Burgemeester en Wethouders.

De commissie krijgt alle belangrijke aanvragen voor bouwprojecten onder ogen; we staan als het ware gebogen over de ‘wieg’ van de stad. Dat geeft de commissie een goed inzicht in de dynamiek van Groningen en in de voortdurende veranderingen in de aard van deze dynamiek. Voor de commissie zijn de voortdurende transformaties in de stad goed ‘leesbaar’. Vanuit dit inzicht heeft de commissie in de afgelopen jaren in de jaarverslagen het college geattendeerd op nieuwe ontwikkelingen en geadviseerd om voor enkele punten extra aandacht te hebben. Het college heeft deze adviezen steeds op prijs gesteld. Dit jaarverslag heeft het karakter van een bloemlezing van deze adviezen. Alle goede raad van de commissie voor het beleid voor de ruimtelijke kwaliteit van Groningen is daartoe overzichtelijk bijeengevoegd. Daaraan worden twee actuele, nieuwe adviezen toegevoegd die om de aandacht van het college vragen, op de micro- en de macro-schaal van de stad: de schippershuisjes en de grote gebiedsontwikkelingen in Groningen. Beide onderwerpen zijn naar ons idee van belang voor het ruimtelijk beleid van de gemeente.

Onze raadgeving is duurzaam en staat nadrukkelijk los van de beslissing om in de toekomst geen gebruik te maken van een welstandscommissie. De nieuwe stadsbouwmeester staat voor eenzelfde opgave als waarvoor de commissie stond: het college adviseren op grond van het vastgestelde welstandsbeleid. In Groningen is een nieuwe situatie ontstaan, die bij velen in de politiek en het gemeentelijk apparaat aanleiding geeft tot reflectie en tot een frisse blik. Welstand en het adviseren daarover heeft de afgelopen decennia altijd een belangrijke rol gespeeld in de manier waarop Groningen met stedenbouw, architectuur en openbare ruimte omgaat. Vanaf het einde van de jaren tachtig is Groningen steeds meer een ‘architectuurstad’ geworden en daarmee heeft het zichzelf in binnen- en buitenland op de kaart gezet. Het is boeiend om te volgen hoe een nieuwe politieke constellatie deze erfenis gaat oppakken en van nieuwe impulsen gaat voorzien.

Ook met de nieuwe formule van de stadsbouwmeester zal Groningen altijd tot de gemeenten blijven behoren die op een bepaalde manier de ruimtelijke kwaliteit van hun grondgebied in goede banen willen leiden. Zelfs politieke kleur heeft daarop maar weinig invloed, hebben wij gemerkt. Daar komt ook de titel van het voorliggende jaarverslag

vandaan: 'Onze Stad'. Linksom of rechtsom is er een gedeelde opvatting dat de gemeente bepaalde ontwikkelingen al dan niet krachtig wil bijsturen, om de stad meer gewild te maken voor haar inwoners. Welke precieze koers deze stad de komende jaren ook gaat varen, er zijn daarbij principes rondom ruimtelijke kwaliteit aanwijsbaar die geldig blijven. We hebben daartoe de jaarverslagen van de twee afgelopen raadsperiodes erbij gepakt en gekeken: welke adviezen zijn ook voor de toekomst relevant? Deze treft u hierbij aan, helder gerubriceerd, als bijdrage aan de zorg voor ruimtelijke kwaliteit van de stad Groningen. Met name voor nieuwe gemeenteraadsleden kan het nuttig zijn te zien welke thema's de afgelopen jaren in 'Stad' aan de orde zijn geweest rondom welstand in relatie tot ruimtelijke ontwikkeling. Wij adviseren het college ook andere partijen – bijvoorbeeld nieuwe opdrachtgevers die zich voor het eerst met projecten in Groningen bemoeien – hierop aan te spreken. Het is een deel van de collectieve kennis over de Groningse stadsontwikkeling, die we hierbij graag door doorgeven en verder verspreiden.

Han Michel

Voorzitter welstands- en monumentencommissie gemeente Groningen

Welstand in Groningen 2014-2018 Aanbevelingen voor blijvende ruimtelijke kwaliteitszorg

De zorg voor ruimtelijke kwaliteit is diep geworteld in het beleid van Nederlandse gemeenten. Sinds het instellen van de Woningwet in 1901 en de planmatige manier waarop buurten en wijken in de vorige eeuw zijn gebouwd, hebben gemeenten altijd geprobeerd om sturing te geven aan de ruimtelijke kwaliteit. De grond in Nederland is schaars en dat vraagt om een publieke verantwoordelijkheid voor de verdeling en inrichting ervan. Ook in Groningen is op dit terrein een lange traditie van kracht, gevoed door de sociaal-democratische stadsbesturen die 'Stad' bijna een eeuw lang hebben bestuurd. Zowel economisch als politiek is er de laatste jaren echter veel veranderd. Zekerheden en automatismen uit het verleden lijken niet meer te bestaan. Dit geldt met voorsprong voor de wereld van project- en gebiedsontwikkeling, waar sinds het najaar van 2008 heftige stormen woeden.

Nu voorzichtig de eerste tekenen van stabilisatie en soms herstel zichtbaar worden en duidelijk is geworden dat alle betrokken partijen in een nieuwe realiteit zijn beland, kijkt de welstandscommissie terug en vooruit. Welke inhoudelijke thema's hebben de afgelopen twee raadsperiodes gespeeld en welke daarvan zijn ook voor de toekomst van belang? De analyse leerde ons dat dat er verrassend veel zijn. Dat kan iets zeggen over de traagheid waarmee een stad zich nu eenmaal ontwikkelt. Het kan ook betekenen dat sommige thema's uitstijgen boven de waan van de dag – die onvermijdelijk ook in een verslag van enig jaar neerslaan – en blijkbaar een langere 'houdbaarheidsdatum' kennen. Gerangschikt naar de verschillende groepen die gezamenlijk de ruimtelijke kwaliteit van '050' bepalen ontstaat het volgende beeld.

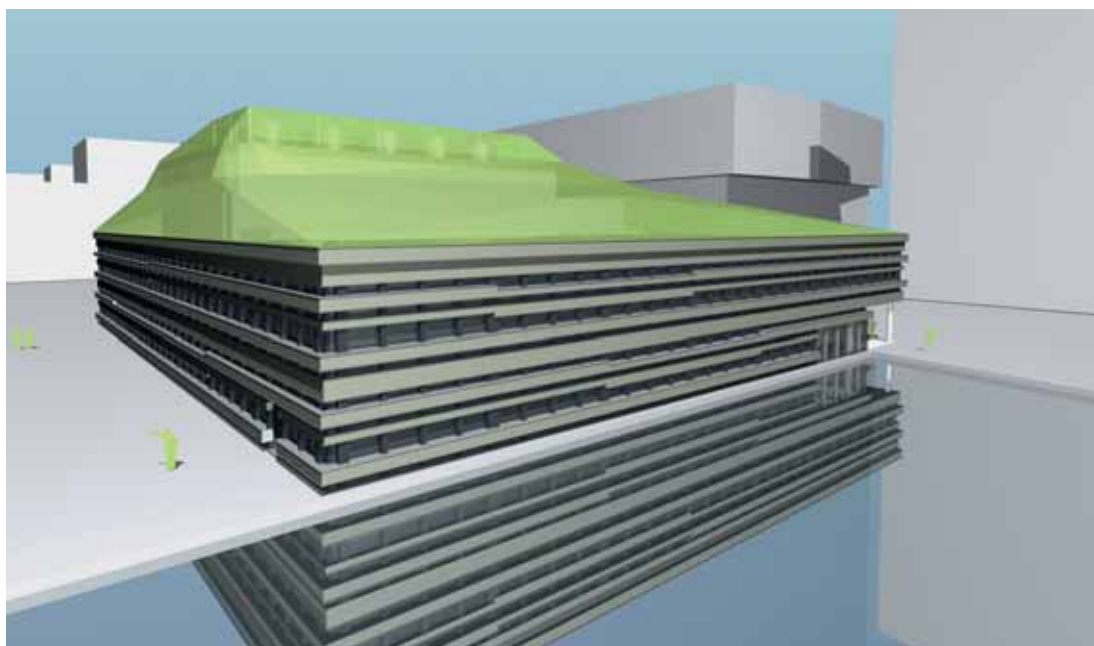
De opdrachtgevers

Opdrachtgevers zijn van eminent belang voor de ontwikkeling van de stad. Zij nemen risico en proberen projecten van de grond te trekken. Het beleid van de gemeente is erop gericht investeringen in Groningen te stimuleren en processen zo soepel mogelijk te laten verlopen.

Opdrachtgeverschap verschiet van kleur

Een belangrijke omslag die zich de afgelopen jaren binnen Groningen heeft afgetekend is de opkomst van incidentele opdrachtgevers. Veel bewoners kiezen er bijvoorbeeld voor te gaan verbouwen, ook omdat verhuizen momenteel lastig is door de slechte economische situatie en gestagneerde woningmarkt. Het betreft ingrepen die soms behoorlijk fors van maat en schaal zijn en het niveau van de dakkapel aanzienlijk overstijgen. De welstandscommissie signaleert dat de 'informele' bouwproductie groeit ten opzichte van de 'for-

1) Proton Therapy Center, UMCG | AAS Groningen

2) Automotive (Transport & Logistiek) Noorderpoort, Bornholmstraat | AAS Groningen

mele' productie; woningcorporaties doen nadrukkelijk een stap terug, mede gedwongen door de heffingen uit Den Haag. Marktpartijen (ontwikkelaars, beleggers) zijn evenmin erg actief op de Groningse woningmarkt; volgens sommigen komen zij maar moeilijk 'boven Zwolle' en zien zij hier geen ontwikkelingskansen.

Ook de monumentencommissie ziet meer aanvragen van incidentele particuliere opdrachtgevers, ten koste van aanvragen door professionele opdrachtgevers. Van de welstands- en monumentencommissie en het gemeentelijk 'loket' vragen nieuwe aanvragers een grotere inzet. Plannen worden niet altijd even deugdelijk ingediend en onderbouwd met het goede materiaal; zij moeten hier dan ook in worden begeleid. Van de welstandsnota, waar op korte termijn een nieuwe versie van verschijnt, vraagt deze ontwikkeling dat de beoordelingscriteria glashelder zijn en uitermate toegankelijk. Bovendien blijkt uit de praktijk dat de nieuwe aanvrager het lastig vindt om de juiste noodzakelijke, respectievelijk kwalitatieve, expertise in te huren. Hierdoor wordt het ontwerptraject een ondergeschoven kindje, waardoor de coaching vanuit de lokale overheid belangrijk wordt om de architectonische kwaliteitsdoelstellingen van de gemeente te behalen.

Het ambitieniveau

Er zijn in Groningen opdrachtgevers die het beste met 'Stad' voor hebben en de lat – ook voor zichzelf – zo hoog mogelijk leggen. Er zijn er echter ook die vooral de korte termijn en het financieel gewin op het netvlies hebben staan en minder oog hebben voor de gevolgen van hun plannen voor de omgeving. Vooral in de Groningse binnenstad en de wijken er direct omheen leidt de druk op de woningmarkt – met name door de vele jongeren die in de stad woonruimte zoeken – vanuit de kwaliteit bezien tot laagwaardige ontwikkelingen. Er worden bouwplannen voor studenten- en jongerenhuisvesting ingediend die zoveel mogelijk vierkante meters woonoppervlakte met zoveel mogelijk kamers willen maken voor zo laag mogelijke investeringen. Dit zet zowel de stedenbouwkundige kwaliteit van de stad (binnenterreinen die compleet worden volgebouwd) als het woonklimaat onder druk. De gemeente zal deze opdrachtgevers hierop dienen aan te spreken. De welstandscommissie heeft hier een nadrukkelijke taak, maar haar invloedssfeer aan het einde van het traject van plannen maken blijkt vaak te klein. De gemeente doet er goed aan om stringenter regels (zowel qua bestemmingsplannen als welstandsbeleid) op te stellen en deze opdrachtgevers zoveel mogelijk aan het begin van het traject aan te spreken. Het aanscherpen van de bestemmingsplannen binnenstad zijn een goede eerste stap.

De intensiteit en duur van de advisering, alsook de gehele rol van de overheid nemen toe wanneer het ambitieniveau van de adviesaanvrager afneemt. Dit is paradoxaal genoeg een ontwikkeling die versterkt wordt door het idee van de 'participatiemaatschappij'. Het is essentieel dat de burger haar verantwoordelijkheid neemt en als geëmancipeerde actor in de samenleving hierop wordt aangesproken door andere burgers, maar zeker ook door de gemeente die het publieke belang dient. Maar al te vaak ontvangt de gemeente bezwaarschriften van omwonenden naar aanleiding van bouwinitiatieven. De vlieger van de 'creatieve burger die zelf wel weet wat mooi is' gaat dan

3) Woonzorgcentrum en appartementengebouw, Beukenlaan | Team 4 Architecten en Oving Architecten

ook veelal niet op, omdat het hier gaat om tegengestelde belangen, van particulier woon- genot tot ontwikkelingen met zo klein mogelijke investeringen en een zo hoog mogelijk rendement. De rol van de gemeente in de afweging van publieke en particuliere belangen blijft zodoende essentieel, net als voldoende aandacht voor heldere communicatie tussen adviesaanvrager en gemeente (zowel als coach als marktmeester).

Het indienen van aanvragen

De opdrachtgever voor een bouwplan is verantwoordelijk voor de kwaliteit van het mate- riaal dat wordt ingediend bij de gemeente. Hoe ‘toetsbaarder’ opdrachtgevers hun plannen voorleggen, hoe sneller en beter de welstandsadvisering in zijn werk gaat. Dat scheelt tijd, geld en moeite, en bespaart ergernis. In de praktijk komt het regelmatig voor dat ingediende plannen door de welstandscommissie niet kunnen worden behandeld en terug worden gestuurd, omdat er bepaalde zaken ontbreken of niet deugdelijk zijn aan- gegeven. Heldere richtlijnen voor het indienen van aanvragen lijken kortom onontbeer- lijk voor een soepele afhandeling van de welstandstoets.

Ook bij monumenten neemt de laatste jaren de kwaliteit van het ingediende mate- riaal zichtbaar af. Aanvragen voor belangrijke monumenten worden vaak slechts voor- bereid door een (technisch) tekenbureau, niet of nauwelijks door een gespecialiseerd architect. Dit is een zorgelijke ontwikkeling: juist bij monumenten moet de planontwik- keling zorgvuldig verlopen. Het verbouwen of vernieuwen van monumenten is gebaat bij kennis van zaken, alsmede deugdelijke tekeningen en toelichtingen. De gemeente moet bij het indienen oog hebben voor de volledigheid van de aanvragen, niet slechts in kwantitatieve zin, maar ook in kwalitatieve zin, met de nodige aandacht voor de inzicht- elijkheid van de omringende woonomgeving en de uitvoering.

11

Aanwezigheid bij het overleg

Vergaderingen van de welstandscommissie zijn openbaar en betrokken partijen zijn van harte welkom deze bij te wonen. Sterker nog: de commissie stelt het zeer op prijs om opdrachtgevers en omwonenden te spreken. In de praktijk verfoegen lang niet alle opdrachtgevers voor bouwplannen zich bij de commissie; zij laten dit geheel aan de ontwerpers over. Ten onrechte bestaat het beeld dat de behandeling van een bouwplan door de commissie iets is voor architecten ‘onderling’. Een beeld dat wellicht versterkt is door tv-documentaires waarin inderdaad alleen architecten en stedenbouwkundigen in beeld verschijnen bij een commissievergadering. De Groninger welstandscommissie heeft steeds geprobeerd om dit beeld te doorbreken: juist de opdrachtgever kan direct iets doen met de advisering vanuit de commissie en kan bepalen in welke richting het bouwplan zich verder moet ontwikkelen.

4) Uitbreiding conservatorium, Veemarktstraat | BDG Architecten

5) Uitbreiding Zernike College, Helper Brink | BDG Architecten

De keuze voor een ter zake kundig ontwerper

Met name bij monumenten, maar ook bij ‘gewone’ bouwplannen, is de kwaliteit van de betrokken ontwerper van groot belang. Het is aan opdrachtgevers om een ontwerper in te schakelen die past bij de opgave en die het (vaak complexe) ontwerp- en bouwproces tot een goed einde kan brengen. De welstandscommissie signaleert dat een groeiend aantal aanvragen door niet-ontwerpers (laat staan gekwalificeerde) wordt ingediend. Dit hangt niet alleen samen met de ontwikkeling dat er steeds meer kleinschalige bouwinitiatieven worden ingediend. Ook grote plannen worden steeds meer door ‘bouwadviesbureaus’ en ‘technisch tekenbureaus’ opgesteld. Het leidt er in sommige gevallen toe dat plannen soms veelvuldig terug moeten worden gestuurd om te worden aangepast aan de welstandscriteria. Dat kost onnodig veel tijd en geld. In het verlengde hiervan is het de vraag of de kwaliteit van het eindproduct – en daarmee de waardeontwikkeling op langere termijn – hiermee gebaat is. Uiteraard kan de gemeentelijke welstandscommissie niet voorschrijven dat opdrachtgevers met goede ontwerpers werken, maar het is een blijvend aandachtspunt.

Nogmaals wil de welstandscommissie er op wijzen dat het hier niet gaat om de discussie of opdrachtgevers, architecten, burgers of anderszins betrokkenen zelf kunnen bepalen wat mooi of goed is voor de stad. Het gaat om het achterliggende krachtenspel, het web van tegengestelde belangen waarin de gemeente haar publieke verantwoordelijk doet gelden. In de context van de liberale Nederlandse bouwwereld valt op dat aanvragers vooral vanuit hun eigen situatie redeneren en minder oog hebben voor de burens, de directe omgeving of de ruimtelijke kwaliteit van de stad. Ook valt op dat onder het mom van kosten en rendement wordt bespaard op het ontwerptraject, terwijl een zorgvuldig ontworpen aanvraag juist veel tijd en geld bespaart in het vervolg van het bouwproces. Nu incidentele opdrachtgevers en kleine ontwikkelaars steeds grotere ontwikkelingen aangaan, lijkt het belang om met goede ontwerpers te werken inmiddels een publieke zaak te worden, zeker wanneer deze ontwikkelingen plaatsvinden binnen de monumentale context van beschermde stadsgezichten.

13

Aandacht voor de uitvoering

Niet alleen het werken met ter zake kundige ontwerpers is een aandachtspunt, ook de rol die deze ontwerpers in het proces krijgen toebedeeld is aan verandering onderhevig. Toezicht op de bouw lijkt tot het verleden te behoren, waardoor het contrast tussen datgene wat is aangevraagd en datgene wat wordt gebouwd in de afgelopen jaren is gegroeid. Hoewel ontwerpers terecht op zoek gaan naar nieuwe opdrachten en nieuwe opdrachtgevers, dreigt een situatie te ontstaan waarin zij enkel voor het binnenhalen van de vergunning worden ingezet, zonder dat er zicht is op een zorgvuldige en consequente uitvoering. Niet alleen heeft dit gevolgen voor het traject van vergunningverlening, juist voor inspectie en handhaving is deze ontwikkeling een groeiende zorg. De verschuiving van verantwoordelijkheden binnen het bouwproces lijkt zo ook een verschuiving van het publieke belang te bewerkstelligen, te meer daar een zorgvuldige uitvoering van aanvragen vaak direct van invloed is op de kwaliteit van het woongenot van omwonenden.

6) Woningbouw 'Berlagehof', Antillenstraat | Dedem Architectuur

7) Renovatie en uitbreiding van het Wiebengacomplex, Eyssoniusplein | Bierman Henket architecten & DP6

De architecten en ruimtelijk vormgevers

Architecten, ontwerpers en tekenaars geven vorm aan onze stad. De welstandscommissie heeft het meest met deze groep te maken. Het is aan de gemeente er bij de deze groep op aan te dringen dat zij zich goed verdiepen in de opgave en het ruimtelijk kwaliteitsbeleid van de stad.

Kennis van de welstandsnota en Algemene Groninger Criteria

De welstandscommissie werkt bij het beoordelen van plannen met de Algemene Groninger Criteria en de specifieke uitwerking daarvan per gebied. Wanneer aanvragen aan deze criteria voldoen, resulteert in de regel een positief advies. Des te opvallender is het, ook de nodige jaren na het opstellen van de criteria, dat een groot deel van de ontwerpers geen kennis heeft van deze criteria en er in de plandoelstelling evenmin naar verwijst. Als aanbeveling richting het college van B&W geven we mee dat de gemeente er bij ontwerpers (en hun opdrachtgevers) op blijft aandringen om zich vooraf meer en beter te verdiepen in de welstandsnota in algemene zin en de criteria in het bijzonder. Dit kan het gesprek tussen indieners en commissie namelijk enorm bevorderen. Aan de gemeente Groningen dan ook de taak om de Algemene Groninger Criteria in een zo vroeg mogelijk stadium van het bouwproces voor het voetlicht te brengen. Hier ligt een belangrijk dwarsverband richting gemeentelijke voorlichting en doelgroepgerichte communicatie.

17

8) Appartementengebouw, Oosterhamrikkade | Van Ringen Architecten

De presentatie van bouwplannen

Een tweede aspect dat bij de presentatie van bouwplannen een rol speelt, is oog voor de omgeving. Nieuwe gebouwen moeten in de visie van de commissie niet alleen profiteren van het enorme krediet van de publieke ruimte in de stad, zij moeten er op hun beurt ook weer iets aan gaan toevoegen en bijdragen. Architectentekeningen kunnen we in dit verband vergelijken met oude zeekaarten. Op die kaarten wordt de zee gedetailleerd weergegeven en het vaste land slechts heel globaal, want daar had de zeeman niets te zoeken. Veel architecten en ontwerpers geven in hun tekeningen blijk van eenzelfde denklijn. Van het gebied buiten het gebouw wordt slechts een summier beeld getoond. Op zee mag dat geen probleem zijn, maar de Groningse welstandsnota vraagt bij het werken in een bestaande stedelijke situatie om meer oog voor de context.

De ruimtelijke context heeft vaak betrekking op de stedenbouwkundige en landschappelijke omgeving ter plekke, maar evenzeer op de cultuurhistorische dimensie. Opdrachtgevers en zeker ook ontwerpers moeten zich hier veel aan gelegen laten liggen en in hun presentatie duidelijk ingaan op hoe hun ontwerp zich verhoudt tot het hogere schaalniveau en de 'gelaagdheid' van de stad. Ook dit punt kan de gemeente aankaarten als zij in contact komt met initiatiefnemers.

De gemeentelijke organisatie

De gemeente is hoeder van het publieke belang. Zij waakt over de kwaliteit van de openbare ruimte, waarlangs de gebouwen van individuele opdrachtgevers worden gerealiseerd. Bij het gemeentelijk ‘loket’ melden zich de initiatiefnemers van nieuwe plannen; het is zaak hen daar zo goed mogelijk bij te assisteren.

Het verwerken van ingediende aanvragen

De behandeling van bouwplannen die bij de gemeente Groningen worden ingediend, vindt plaats in een ‘keten’. Bij het loket Bouwen en Wonen worden de plannen en het bijbehorende materiaal in ontvangst genomen. Afhankelijk van de aard en de locatie van het voorgenomen bouwwerk wordt het plan al dan niet aan de commissie voorgelegd. Na de advisering door de commissie neemt het loket weer contact op met de planindieners.

De welstandscommissie kan zich een werkwijze voorstellen waarbij nog minder plannen worden doorgeschoven voor toetsing door de kleine dan wel de grote commissie, oftewel het Atelier Stadsbouwmeester in de situatie vanaf 1 oktober 2014. Anders gezegd: er kunnen meer plannen door de ambtelijke organisatie zelf aan het loket al worden afgehandeld. Nu wordt al ongeveer 50 procent van de aanvragen afgehandeld door de gemandateerde ambtenaar. Deze ‘zeef functie’ kan nog verder geoptimaliseerd worden, om daarmee de kwaliteit en snelheid van dienstverlening voor de planindieners te vergroten. Ook het terugsturen van slecht inzichtelijke ofwel incomplete aanvragen voordat de commissie deze behandelt, zal kostenbesparend werken.

19

De afstemming van ruimtelijke kaders

Bouwplannen worden niet alleen in een fysieke maar ook in een beleidsmatige context ontwikkeld. De gemeente heeft allerlei kaders opgesteld, zoals bestemmingsplannen, beschermde stadsgezichten, welstandsnota en reclamebeleid. Met regelmaat worden deze kaders – met name de bestemmingsplannen – herzien en geactualiseerd. De onderlinge afstemming blijft daarbij een belangrijk punt van aandacht, zo heeft de welstandscommissie enkele jaren geleden aangegeven. Wanneer het beschermd stadsgezicht bijvoorbeeld bepaalde eisen stelt aan de toegestane hoogtes en massa’s van nieuwbouw, is het goed om deze onverkort over te nemen in een vernieuwd bestemmingsplan.

Eenzelfde verband ligt er tussen het beschermd stadsgezicht en het reclamebeleid: deze kunnen elkaar onderling versterken. Zo komt de historische bebouwing in de binnenstad beter tot haar recht wanneer reclames terughoudend worden aangebracht; de totale ambiance gaat er dan op vooruit. Dit vraagt om een integrale beleidsmatige aansturing, op basis van een gedeelde opvatting over hoe de ruimtelijke kwaliteit van Groningen zich moet ontwikkelen. De gemeente heeft dit advies overgenomen en sindsdien wordt het beleid bij nieuwe plannen beter afgestemd. Een punt van aandacht blijven de ruime bebouwingmogelijkheden van de schaarse binnengebieden die de stad nog heeft.

Handhaving van ruimtelijke kwaliteit in de praktijk

De laatste schakel in de keten van ruimtelijke kwaliteitszorg is de handhaving op gerealiseerde bouwwerken. Is het plan niet alleen technisch uitgevoerd volgens de bouwvergunning, maar geldt dit ook voor de juiste vormgeving, details, materialen en kleuren? Niet zelden wordt gekozen voor minder hoogwaardige alternatieven, gedurende de uitvoering. Naast de ruimtelijke effecten van een zorgvuldige handhaving is ook de procesmatige kant van belang, aangezien bijvoorbeeld gerealiseerde verbouwingen vaak als referentie voor toekomstige aanvragen dienen. Bouwwerken die niet volgens vergunning worden uitgevoerd maar waarop ook niet wordt gehandhaafd, krijgen dan ten onrechte een voorbeeldfunctie. Vooral in beschermd stadsgezicht is dit belangrijk, vanwege het hoge, maar ook kwetsbare, niveau van de bestaande ruimtelijke kwaliteit. Als bouwwerken die niet volgens vergunning worden uitgevoerd, niet worden gehandhaafd, ontstaat bovendien een bijkomend probleem; aanvragers krijgen in de gaten waar de prioriteit van handhaving ligt, met als gevolg dat de geloofwaardigheid omtrent welstandtoetsing en ruimtelijke kwaliteit verloren gaat.

10) Uitbreiding universiteitsgebouw, Rozenstraat | SKETS architectuurstudio

Het welstandstoezicht

21

Het welstandstoezicht fungeert als adviesorgaan voor het college van Burgemeester en Wethouders. Adviezen die worden uitgebracht, kunnen worden overgenomen dan wel terzijde worden gelegd. In die zin fungeert het college als directe opdrachtgever voor het welstandstoezicht. Maar ook de gemeenteraad speelt een belangrijke rol. Het kwaliteitskader dat door de raad wordt vastgesteld, vormt de inhoudelijke basis voor de toetsing van bouwplannen.

De zichtbaarheid van welstand

Het welstandstoezicht wordt vaak als een 'zwarte doos' ervaren, waarvan de uitkomst ongewis is. Dat beeld is in de afgelopen jaren voor een groot deel doorbroken. Het doel is om de 'klanten' van welstand zoveel mogelijk aan de hand te nemen. Een zichtbare welstand met een aansprekende en letterlijk transparante vergaderlocatie draagt daaraan bij. De Groninger welstandscommissie heeft in dit verband enkele jaren geleden de overstap gemaakt van het Libau-kantoor naar de CiBoGa-boot, waar prominent 'Welstand' op staat aangegeven.

De digitale vindbaarheid van welstand kan wel nog verder worden verbeterd. In andere steden wordt bijvoorbeeld gewerkt met internettoepassingen waarbij door het invoeren van de postcode en/of het huisadres duidelijk wordt welk welstandsregime op die locatie van toepassing is. Door vervolgens de aard van het voorgenomen bouwplan in te voeren, wordt zichtbaar welke criteria daar voor gelden. In één oogopslag moet duidelijk worden of de indiener van een mogelijk bouwplan zich in een 'eenvoudig' of juist 'complex' gebied (zoals het beschermd stadsgezicht) bevindt. Niet om de indiener daar-

11) Uitbreiding sportcentrum Kardinges | De Zwarte Hond

12) Appartementengebouw, Reitemakersrijge | De Zwarte Hond

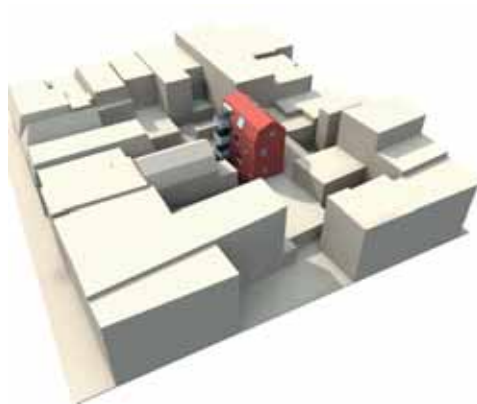
mee af te schrikken, maar wel om vooraf duidelijk te maken hoe hoog de gemeente Groningen de lat legt. Daarnaast kunnen bijvoorbeeld productfolders voor reclame, dakkapellen, gevelwijzigingen en dergelijke het zichtbare doel van welstand verbeteren. Het zijn ideeën om de zichtbaarheid van welstand – en daarmee vooral het belang van ruimtelijke kwaliteit – te vergroten en breder onder de aandacht te brengen.

De nieuwe welstandsnota

De gemeente Groningen werkt inmiddels aan het opstellen van een nieuwe welstandsnota. De Nota Ruimtelijke Kwaliteit zal ten grondslag liggen aan deze welstandsnota. De welstandscommissie pleit ervoor burgers van de stad Groningen intensief bij het formuleren van dit beleid te betrekken. Nieuwe media kunnen worden ingezet om de dialoog met 'Stad' aan te gaan. Een goed voorbeeld is de Smaaktest Woonomgeving die enige tijd geleden in de gemeente Haarlem is georganiseerd en een vervolg heeft gekregen in diverse andere gemeenten (zie www.architectuursmaaktest.nl of smaaktestapeldoorn.nl). Op deze manier is het mogelijk om te achterhalen wat burgers wel en niet waardevol vinden in hun buurt en stad. Hier kan in de ontwikkeling van het welstandsbeleid rekening mee worden gehouden. Wellicht ontstaan er duidelijke verschillen tussen wijken. Een dergelijke aanpak geeft zal het welstandsbeleid een sterke basis geven met een breed draagvlak.

13) Appartementengebouw met horeca, Papengang
Buro voor architectuur Edwer de Haan

14) Appartementengebouw, Haddingestraat
Groninger Architecten

15) Appartementengebouw, Havenstraat
Groninger Architecten

16) Uitbreiding woning, Kerklaan | de Zaak van haak

17) Appartementengebouw, Lutkenieuwstraat
Henk Spoelstra

18) Gevelkunstwerk Noorderepoort, Muntinglaan
KAW architecten

19) Multifunctionele stadsschuur, Groningerweg
Onix

20) Verbouw en herinrichting kerkgebouw, Paulus
Potterstraat | Architectenburo Klamer

21) Bauhaus, Bornholmstraat | N Architecten

22) Uitbreiding Brede School Rietwierde, Slenk
Moke Architecten

23) Verbouw en herinrichting kerkgebouw,
Selwerderhof | DAAD Architecten

24) Appartementengebouw, Kleine der A
De Zwarte Hond

25) Verbouw en uitbreiding tot zorgappartementen, Laan Corpus den Hoorn | Oving Architecten

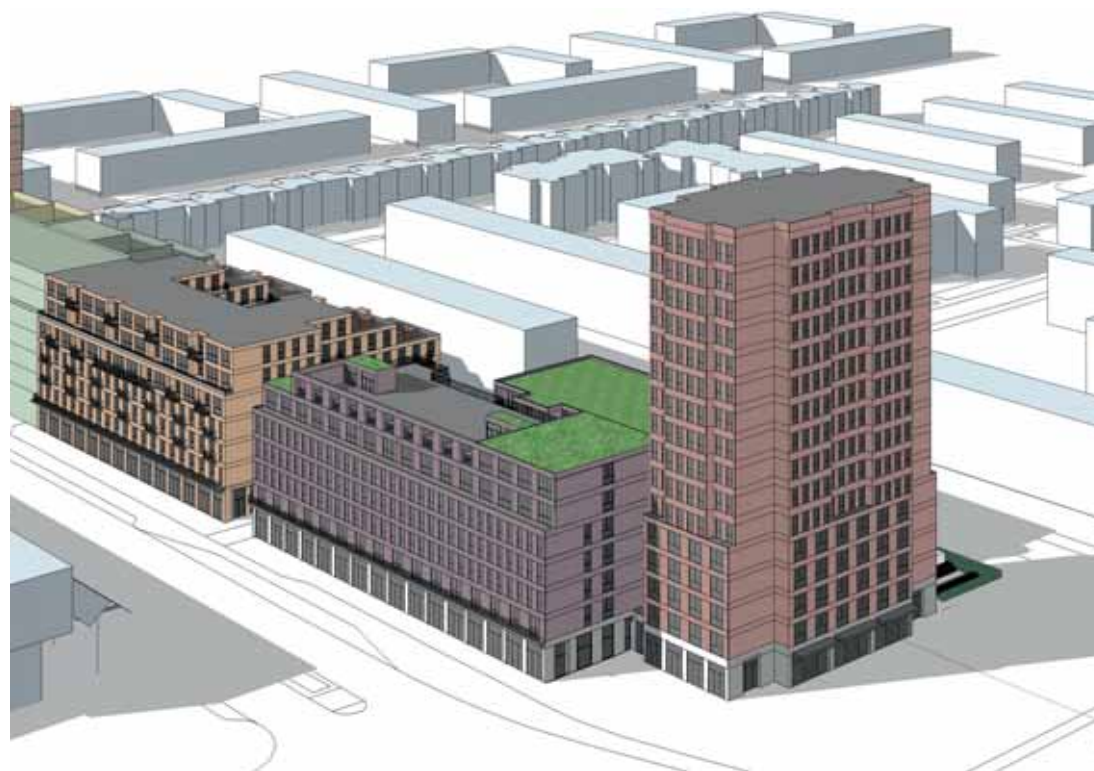
27) Verbouw en uitbreiding Gomarus College, Kastanjelaan | Architectenburo Klamer

26) Appartementengebouw CIBOGA-terrein, Kolendrft | DAAD Architecten

28) Appartementengebouwen, Zonnelaan | KENK architecten

Doelstellingen en wettelijk kader van de welstandsadvisering

De gemeente Groningen heeft tot 1 oktober 2014 gebruik gemaakt van een geïntegreerde welstands- en monumentencommissie. Bouwplannen worden qua architectonische verschijningsvorm getoetst aan de gemeentelijk vastgestelde welstandsnota 2008. Bouwplannen die betrekking hebben op monumenten worden daarbij getoetst aan het wettelijk kader van de Monumentenwet (indien het een rijksmonument betreft) of de Gemeentelijke Monumentenverordening (indien het een gemeentelijk monument betreft).

De bouwverordening van de gemeente Groningen is de basis voor de organisatie van het welstandstoezicht (bouwverordening Gemeente Groningen, hoofdstuk 9, pagina 47). De bouwverordening schrijft voor dat burgemeester en wethouders nadere regels van orde vaststellen. Deze nadere regels hebben betrekking op de samenstelling, de werkwijze en de overige taken van de welstandscommissie. Een en ander is nader gedefinieerd in het 'Reglement van orde betreffende de commissie voor de welstandszorg van de gemeente Groningen'.

In de nadere regeling wordt onder meer bepaald dat de leden van de commissie een binding moeten hebben met de stad Groningen, door daar bijvoorbeeld werkzaam te zijn als architect. Ook moeten zij een uitgebreide kennis van hun vakgebied hebben. De welstands- en monumentencommissie van de gemeente Groningen bestond in 2013 en 2014 uit een voorzitter, drie architectleden, een restauratiearchitect, een stedenbouwkundige en een cultuurhistoricus. De leden van de commissie zijn onafhankelijk; raadsleden, wethouders en gemeenteambtenaren kunnen geen lid zijn van de commissie. De leden werden in principe benoemd voor een periode van drie jaar, met de mogelijkheid om eenmaal tot herbenoeming over te gaan.

Werkwijze van de commissie

De welstands- en monumentencommissie van de gemeente Groningen vergaderde wekelijks afwisselend in een grote en kleine commissiesamenstelling. De 'grote' commissie bestond uit de voltallige commissie. Deze vergaderingen werden veelal bijgewoond door een vertegenwoordiger van de afdeling Stadsontwerp van de gemeente Groningen. De 'kleine' commissie bestond uit twee (roulerende) leden van de commissie en de beide secretarissen.

Alle bouwplannen die aan de commissie werden voorgelegd, werden getoetst aan de welstandsnota. Vanuit het perspectief van de indiener was er sprake van bouwplannen waarvoor loketcriteria in de welstandsnota zijn opgenomen, plannen die vallen in gebieden waar beeldkwaliteitplannen voor gelden en overige plannen. De eerste categorie werd,

29) Energy Academy Europe, onderwijsgebouw Zernike Campus | pvanb architecten en Broekbakema

30) Entrance, universiteits- en bedrijfsverzamelgebouw, Zernike Campus | pvanb architecten

31) Verbouw tot kantoorgebouw, Boterdiep
AAS Groningen

32) Renovatie en verbouw portiek-etagewoningen,
Reviusstraat, Camphuysenstraat | pdb design

33) Appartementengebouw, Hereweg | Onix

34) Dakopbouw, Gedempte Zuiderdiep
pvanb architecten

35) Appartementengebouw, Trompstraat
Tonnis Bouman Architect

indien mogelijk, bij een ambtenaar van het Loket 'Bouwen en Wonen' van de gemeente afgedaan. De tweede categorie kwam in principe aan bod in de commissie nadat het beeldkwaliteitplan in de grote commissie was geaccordeerd. Van monumenten en plannen in het beschermde stadsgezicht kan worden gesteld dat zij altijd in de (grote of kleine) commissie werden behandeld, tenzij duidelijk was door toelichting of andere informatie van de afdeling Erfgoed of andere afdelingen dat een dergelijke zware behandeling niet noodzakelijk was.

Praktisch en organisatorisch ging een en ander als volgt in zijn werk. Tweemaal per week werden bij het loket van de gemeente door de secretarissen de plannen ingenomen met een toelichting van de loketmedewerker, de bouwaccountmanager of in een enkel geval een bouwinspecteur of een medewerker van de afdeling Erfgoed. Plannen die niet tot het mandaat van de loketarchitect behoorde of waarover behoefte tot overleg bestond, werden meegenomen en in principe geagendeerd voor de kleine commissie, tenzij duidelijk was dat de aanvraag in de grote commissie diende te worden besproken. De meeste plannen werden in de kleine commissie behandeld en als het ware van een preadvies voorzien. Tegelijkertijd werden de formele bouwvoorwaarden gepubliceerd op de website van de gemeente. De reeds behandelde plannen kwamen dan als hamerstuk op de agenda van de grote commissie, tenzij de kleine commissie behoefte had aan verbreding van de beoordeling of er vanuit de burgerij behoefte was aan openbare behandeling van het plan. Daar kon dan gehoor aan worden gegeven.

Van de plannen die in de commissie werden behandeld, volgde per behandeld bouwplan een advies. De secretarissen deelden direct na de vergadering aan het loket mee welke plannen voldoen aan redelijke eisen van welstand en welke niet. Het verslag van de vergadering en de adviezen werden tussen de grote commissievergaderingen beoordeeld en gecorrigeerd door de leden en in de direct daarop volgende grote commissievergadering vastgesteld.

Toepassing van de welstandsnota

In juni 2008 is de vereenvoudigde welstandsnota door de gemeenteraad vastgesteld. In deze nota wordt het accent gelegd op de Algemene Groninger Criteria (in plaats van de gebiedsgerichte criteria) en wordt meer aansluiting verkregen bij de praktijk van de behandeling van plannen door de commissie. De welstandsnota is immers geen checklist voor eventuele goedkeuring, maar een achtergronddocument dat een genuanceerde benadering van bouwplannen met overwegingen en aanbevelingen invult.

De commissie hanteerde de Algemene Groninger Criteria als meetlat. De opvallendste en meest heldere was de vraag of een bouwplan in positieve zin bijdraagt aan de ruimtelijke kwaliteit van de stad. Juridisch lijkt dit een erg subjectieve vraag. In de commissie en ook daarbuiten was er op dit punt nagenoeg altijd een duidelijke eensgezindheid te zien. Indien er verschil van opvatting in de commissie bestond, diende immers het 'voordeel van de twijfel' naar de aanvrager te gaan.

De huidige welstandsnota is inmiddels aan een herziening toe. Mede in verband met gewijzigde regelgeving vanuit het Rijk (*Wet algemene bepalingen omgevingsrecht: WABO*) wordt de welstandsnota herzien door de gemeente Groningen en aangepast aan de meest recente wijzigingen en nieuwbouwgebieden in de gemeente Groningen. Hoewel de welstandsnota inhoudelijk voldoet is het aan te bevelen de nota grafisch aantrekkelijker en grafisch beeldend te maken om de communicatie met adviesaanvragers te vergemakkelijken.

36) Appartementengebouw, Zonnelaan | AAS Groningen

37) Verbouw en uitbreiding woning, Veenweg | pvanb architecten

38) Buurtcentrum, Bessemoerpark | Kwint architecten

De welstands- en monumentencommissie

De welstands- en monumentencommissie van de gemeente Groningen was in 2013 en 2014 als volgt samengesteld:

Han Michel	<i>voorzitter vanaf oktober 2007</i>
Enno Zuidema	<i>stedenbouwkundige, lid vanaf april 2007</i>
Paul van Bussel	<i>architect, lid vanaf oktober 2007</i>
Paulien van der Lely	<i>architect, lid vanaf juni 2008</i>
Okko Kloosterman	<i>cultuurhistoricus, monumentenlid vanaf januari 2010</i>
Siebe van Seijen	<i>restauratiearchitect, monumentenlid vanaf mei 2010</i>
Tjalling Zondag	<i>ontwerper, lid vanaf april 2011</i>
Jan Molema	<i>archeoloog, lid vanaf april 2011</i>

De commissie is in 2013 als grote commissie 24 keer bijeen geweest en als kleine commissie 21 keer. In 2014 is de grote commissie 18 keer bijeen geweest en als kleine commissie 17 keer.

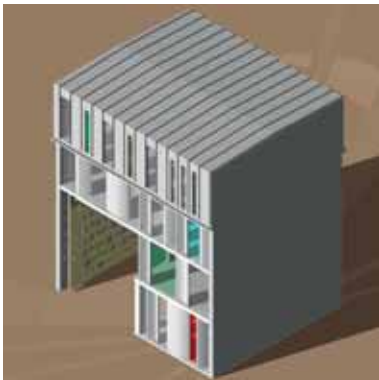
De kleine commissie monumenten

In verband met de inperking van de adviestaak van de RCE (Rijksdienst Cultureel Erfgoed) is in 2010 een Kleine Commissie Monumenten (KCM) ingevoerd, die zoveel mogelijk monumentaanvragen onder mandaat van de grote commissie beoordeelt. De complexe en belangrijke plannen werden tot 1 oktober ook aan de grote (monumenten) commissie voorgelegd. De KCM bestaat uit twee leden en wordt bijgestaan door de secretarissen.

De leden van de kleine commissie monumenten zijn Okko Kloosterman en Siebe van Seijen. De commissie kwam in 2013 21 keer bij elkaar en in 2014 (tot 1 oktober) 17 keer bij elkaar. De KCM bestaat na 1 oktober overigens nog steeds omdat de toetsing van rijksmonumenten een wettelijke taak is.

De gemandateerde loketarchitect, Freek Wilkens, handelde in 2013 en 2014 twee maal per week, te weten op dinsdagochtend en donderdagochtend, de kleine adviesaanvragen op basis van de sneltoetscriteria af.

De welstands- en monumentencommissie werd ondersteund door een secretariaat. Dit secretariaat bestond in 2013 en 2014 uit Gerben Kleiman en Erik Dorsman.

39) Uitbreiding Noordelijk Scheepvaartmuseum, Brugstraat, Schuitemakersstraat | Tonnis Bouman Architect

Statistiek

Bij het secretariaat van de commissie zijn in 2013 in totaal 1742 adviezen afgehandeld (2012: 1752). Dit cijfer is inclusief 277 monumentenaanvragen die in principe vergezeld gaan van hetzelfde aantal bouwvoorvragen.

In 2014 zijn tot 1 oktober in totaal 1353 adviesaanvragen afgehandeld (ter vergelijking in 2013 tot 1 oktober: 1291). Dit is inclusief 194 monumentenaanvragen die in principe vergezeld gaan van hetzelfde aantal bouwvoorvragen (ter vergelijking in 2013 tot 1 oktober: 203).

De gemandateerde loketarchitect heeft in 2013 905 van de 1742 adviezen afgehandeld (52%). In 2014 zijn tot 1 oktober 637 van de 1354 adviezen afgehandeld (47%).

De verhouding bouwvoorvragen, monumentenaanvragen, voorbehandelingen was in 2013 als volgt:

- bouwvoorvragen 58%
- monumentenaanvragen 16%
- voorbehandelingen 18%

De overige 8% werd ingenomen door illegale bouwactiviteiten die vanuit de afdeling handhaving van de gemeente aan de commissie zijn voorgelegd, alsmede door gemotiveerde adviezen die op verzoek van de bezwaarschriftencommissie zijn geschreven. Van alle planbehandelingen is in 2013 64% van positief advies voorzien (1116 van de 1742 planbehandelingen).

De verhouding bouwvoorvragen, monumentenaanvragen, voorbehandelingen was in 2014 als volgt:

- bouwvoorvragen 66%
- monumentenaanvragen 14%
- voorbehandelingen 19%

De overige 1% werd ingenomen door illegale bouwactiviteiten die vanuit de afdeling handhaving van de gemeente aan de commissie zijn voorgelegd, alsmede door gemotiveerde adviezen die op verzoek van de bezwaarschriftencommissie zijn geschreven. Van alle planbehandelingen is in 2014 61% van positief advies voorzien (821 van de 1353 planbehandelingen).

40) Verbouw bijgebouw portiek-etagewoningen, Bedumerstraat | Urban Climate Architects

41) Appartementengebouw, Oosterhamrikkade | Van Ringen Architecten

43) Verbouw en uitbreiding tot appartementengebouw, Sint Walburgstraat | pvanb architecten

44) Appartementengebouw, Tuinbouwstraat | Boer + Hiemstra

42) Appartementengebouw, Oosterhamrikkade | Van Ringen Architecten

45) Kantoor en bedrijfsruimte Abiant, Kieler Bocht | Team 4 Architecten

46) Woningbouw, Reviusstraat, Camphuysenstraat | Bureau Ritsema

48) Verbouw kantoorgebouw Gasterra, Stationsweg | De Zwarte Hond

47) Appartementengebouw Eemskwartier, De Kaai | Zecc Architecten

49) Appartementen en rijwoningen, Oosterhamrikkade | zofa architecten

50) Totaalplan Eemskwartier, De Kaai
Zecc Architecten

1. Bouwwerken leveren een positieve bijdrage aan de ruimtelijke kwaliteit van de omgeving (en de te verwachten ontwikkeling daarvan).

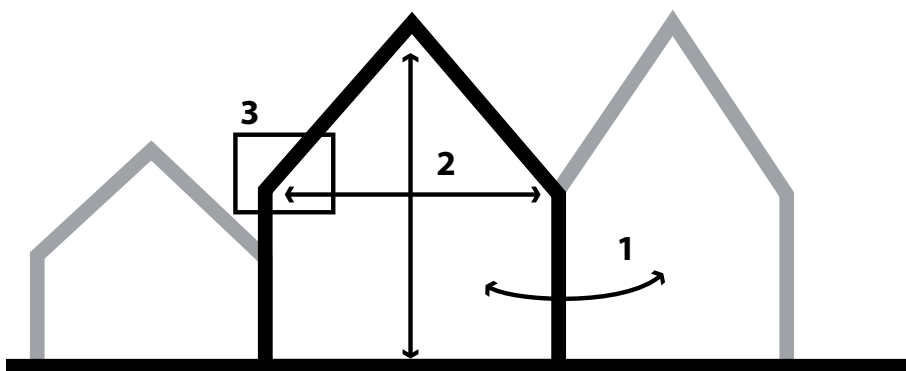
Gevels en volumes vormen de wanden van de openbare ruimte en leveren daarmee een essentiële bijdrage aan de kwaliteit van de gebouwde omgeving. Daarbij worden hogere eisen gesteld naarmate de openbare betekenis van het bouwwerk of van de omgeving groter is. Een kwaliteitsvolle omgeving heeft het karakter van een verzameling op elkaar betrokken ruimten en bestaat nooit uit losse elementen zonder onderling verband. Van elk gebouw, ook van een gebouw dat contrasteert met zijn omgeving mag worden verwacht dat het zorgvuldig is ontworpen en de omgeving niet ontkent.

2. De schaal dan wel schaalbeleving van een bouwwerk past bij de bouwopgave en de context waarin het gerealiseerd wordt. Bij nieuw- of verbouw binnen een bestaande (monumentale) context bestaat een duidelijk idee over de samenhang tussen de verschillende delen.

Bouwwerken beschikken over een beheerst en samenhangend stelsel van maatverhoudingen. De afmetingen en verhoudingen van gevelelementen vormen tezamen de compositie van het gevelvlak en sluiten aan op de schaal en schaalverhoudingen van de ruimtelijke context. De welstandscommissie toetst het ontwerp met betrekking tot de compositie op eenduidigheid, structuur en logica van het concept binnen de context van de bestaande en de te verwachten situatie.

3. Het bouwwerk is in (architectuur)stijl, vorm, maatverhoudingen, materialisatie en detaillering consequent uitgevoerd. Materiaal, textuur, kleur en lichtwerking zijn passend bij en ondersteunen het karakter van het bouwwerk.

Verwijzingen naar en associaties met bepaalde bouwstijlen, tijden, gebouwen et cetera worden consequent, bewust en zorgvuldig toegepast. Bij welstandstoetsing wordt gekeken naar de architectonische kwaliteit als uitgangspunt van vormgeving. Ontwerpen is een proces, waarin verschillende aspecten leiden tot het definitieve ontwerp. Als voorwaarde stelt de gemeente Groningen dat elk aspect mede op grond van vormgeving moet worden bestudeerd. Zij accepteert bijvoorbeeld nooit een materiaal alleen vanwege bouwfysische aspecten, of een massa alleen vanwege programmatische eisen. De uitwerking en detaillering van een ontwerp moet helder en logisch zijn en het gebouwconcept ondersteunen.

selectie van adviesaanvragen 2013 - 2014

- 1) Proton Therapy Center, UMCG | AAS Groningen
- 2) Automotive (Transport & Logistiek) Noorderpoort, Bornholmstraat
AAS Groningen
- 3) Woonzorgcentrum en appartementengebouw, Beukenlaan
Team 4 Architecten en Oving Architecten
- 4) Uitbreiding conservatorium, Veemarktstraat | BDG Architecten
- 5) Uitbreiding Zernike College, Helper Brink | BDG Architecten
- 6) Woningbouw 'Berlagehof', Antillenstraat | Dedem Architectuur
- 7) Renovatie en uitbreiding van het Wiebengacomplex,
Eyssoniusplein | Bierman Henket architecten & DP6
- 8) Appartementengebouw, Oosterhamrikkade
Van Ringen Architecten
- 9) Woningbouw Agaathof, Lutkenieuwstraat | De Zwarte Hond
- 10) Uitbreiding universiteitsgebouw, Rozenstraat
SKETS architectuurstudio
- 11) Uitbreiding sportcentrum Kardingje | De Zwarte Hond
- 12) Appartementengebouw, Reitemakersrijke | De Zwarte Hond
- 13) Appartementengebouw met horeca, Papengang
Buro voor architectuur Edwer de Haan
- 14) Appartementengebouw, Haddingestraat | Groninger Architecten
- 15) Appartementengebouw, Havenstraat | Groninger Architecten
- 16) Uitbreiding woning, Kerklaan | de Zaak van haak
- 17) Appartementengebouw, Lutkenieuwstraat | Henk Spoelstra
- 18) Gevelkunstwerk Noorderpoort, Muntinglaan | KAW architecten
- 19) Multifunctionele stadsschuur, Groningerweg | Onix
- 20) Verbouw en herinrichting kerkgebouw, Paulus Potterstraat
Architektenburo Klamer
- 21) Bauhaus, Bornholmstraat | N Architecten
- 22) Uitbreiding Brede School Rietwierde, Slenk | Moke Architecten
- 23) Verbouw en herinrichting kerkgebouw, Selwerderhof
DAAD Architecten
- 24) Appartementengebouw, Kleine der A | De Zwarte Hond
- 25) Verbouw en uitbreiding tot zorgappartementen, Laan Corpus den
Hoorn | Oving Architecten
- 26) Appartementengebouw CIBOGA-terrein, Kolendrift
DAAD Architecten
- 27) Verbouw en uitbreiding Gomarus College, Kastanjelaan
Architektenburo Klamer
- 28) Appartementengebouwen, Zonnelaan | KENK architecten
- 29) Energy Academy Europe, onderwijsgebouw Zernike Campus
pvanb architecten en Broekbakema
- 30) Entrance, universiteits- en bedrijfsverzamelgebouw, Zernike Campus
pvanb architecten
- 31) Verbouw tot kantoorgebouw, Boterdiep | AAS Groningen
- 32) Renovatie en verbouw portiek-etagewoningen, Reviusstraat,
Camphuisenstraat | pdb design
- 33) Appartementengebouw, Hereweg | Onix
- 34) Dakopbouw, Gedempte Zuiderdiep | pvanb architecten
- 35) Appartementengebouw, Trompstraat | Tonnis Bouman Architect
- 36) Appartementengebouw, Zonnelaan | AAS Groningen
- 37) Verbouw en uitbreiding woning, Veenweg | pvanb architecten
- 38) Buurtcentrum, Bessemoerpark | Kwint architecten
- 39) Uitbreiding Noordelijk Scheepvaartmuseum, Brugstraat,
Schuitemakersstraat | Tonnis Bouman Architect
- 40) Verbouw bijgebouw portiek-etagewoningen, Bedumerstraat
Urban Climate Architects
- 41) Appartementengebouw, Oosterhamrikkade | Van Ringen Architecten
- 42) Appartementengebouw, Oosterhamrikkade | Van Ringen Architecten
- 43) Verbouw en uitbreiding tot appartementengebouw, Sint
Walburgstraat | pvanb architecten
- 44) Appartementengebouw, Tuinbouwstraat | Boer + Hiemstra
- 45) Kantoor en bedrijfsruimte Abiant, Kieler Bocht | Team 4 Architecten
- 46) Woningbouw, Reviusstraat, Camphuisenstraat | Bureau Ritsema
- 47) Appartementengebouw Eemskwartier, De Kaai | Zecc Architecten
- 48) Verbouw kantoorgebouw Gasterra, Stationsweg | De Zwarte Hond
- 49) Appartementen en rijwoningen, Oosterhamrikkade | zofa architecten
- 50) Totaalplan Eemskwartier, De Kaai | Zecc Architecten

Meer informatie over de welstands- en monumentencommissie op de website van de gemeente Groningen:

<http://gemeente.groningen.nl/adviesorganen/welstands-en-monumententoets>

COLOFON

Uitgave: Welstandscommissie gemeente Groningen, maart 2015
Tekst en redactie: Kees de Graaf [Studio Platz, Groningen]
Eindredactie: Erik Dorsman en Gerben Kleiman
Illustraties: genoemde architectenbureaus
Vormgeving: Bruno Beukema, Groningen
Drukwerk: Het Grafisch Huis, Groningen